

В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко

У статті розглядаються предмети озброєння, виявлені під час розкопок одного із скіфських «царських» курганів, визначається їх типологія та хронологія.

Скіфський «царський» курган, розміщений поблизу с. Нововасилівка Бердянського р-ну Запорізької обл., протягом 1977—1978 рр. (за участю авторів даної статті) досліджувався експедицією Інституту археології Національної АН України. Проте він все ще належить до числа маловивчених поховальних пам'яток вищої скіфської аристократії. Короткі публікації та окремі тези, присвячені цьому кургану¹, не зняли питань щодо детального розгляду і аналізу його архітектури та основних категорій інвентаря. Дана стаття і є першим кроком у цьому напрямі.

У трьох похованнях Бердянського кургану — Центральній і Південній могилах, що становили єдиний поховальний комплекс, та одночасовій боковій Східній могилі знайдено різноманітну наступальну зброю чи її рештки (стріли, списи, дротики, ножі, мечі, нагайка тощо), а також деталі захисного обладунку.

Стріли представлені головним чином бронзовими та кістяними наконечниками, знайденими у Центральній (1394 екз.) та Східній (227 екз.) могилах.

У Східній могилі більшість наконечників — 191 бронзовий та 6 кістяних — було виявлено у схованці № 2. Решта — ще 27 бронзових та 3 кістяних наконечники, знаходились у заповненні вхідної ями та поховальної камери. Імовірно, їх слід пов'язувати із супроводжуючим похованням «охоронця» біля входу до камери.

У Центральній могилі наконечники стріл лежали переважно кунками вздовж стін камери. Як з'ясувалося, колись стріли містилися в сагайдаках або горитах, розвішаних на залізних гаках, вбитих у стіни чи прив'язаних до бойових поясів, які також висіли на гаках. Збереглися відбитки одного з таких футлярів довжиною 50 та шириною близько 17 см, що відповідає розмірам інших відомих скіфських горитів та сагайдаків².

Усього тут зафіксовано дев'ять сагайдачних комплектів — від 83 до 161 стріл у кожному. Крім того, у заповненні камери та грабіжницького лазу знайдено ще 187 наконечників, 69 з котрих (60 бронзових та 9 кістяних) вірогідно складали сагайдачний набір, що належав, покладеному поблизу входу до камери, «охоронцю», а інші 118, розкидані грабіжниками по усій камері, можливо слід розглядати як ще один, одинадцятий, комплект, котрий свого часу лежав поряд із головним похованням. Два набори — № 4 і 9, склалися із стріл з наконечниками одного типу, у інших випадках вони були різними. До п'яти комплектів разом з бронзовими входило від 8 до 17 кістяних наконечників (рис. 1—2), а один набір — № 9, складався тільки з кістяних наконечників, що вперше, виходячи з даних С. В. Черненка³, зафіксовано у скіфських степових похованнях. Привертає увагу й кількість сагайдачних наборів у Центральній могилі. На відміну від інших поховань скіфської верхівки з 3—4 наборами, подібну їх кількість в одному похованні виявлено лише у поодиноких випадках — 9 комплектів у кургані поблизу с. Ільїнка Запорізької обл., не менше 10 у Чортомлику, та 16 — у П'ятибратньому кургані⁴.

Бронзові наконечники з Бердянського кургану типологічно поділяються на дві групи. Більшість їх — майже 83% (1167 екз.) мають три грані, трилопатеві становлять близько 17% (236 екз.). П'ять пошкоджених наконечників віднести до якоїсь певної групи не має можливості.

Серед тригранних у свою чергу кількісно переважають (1060 екз.) наконеч-

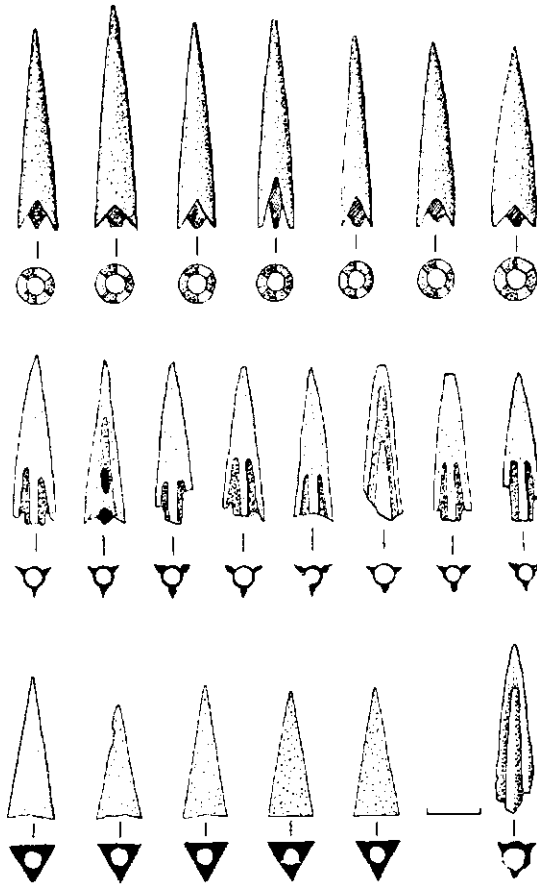

Рис. 1. Наконечники стріл з Центральної могили. Сагайдачний набір № 1.

Невеликими серіями — від 1—2 до 31 екз., у сагайдачних наборах присутні ще чотири типи трилопатевих наконечників.

Рельєфними позначками-мітками, утвореними при литві, «прикрашено» 47 бронзових наконечників, 45 з яких походять з Центральної могили. Позначки трьох видів: у вигляді двох паралельних скієних ліній (1 екз.), чотирьох паралельних горизонтальних ліній (2 екз.), косої хреста на одній (38 екз.) або усіх (6 екз.) гранях тригранних наконечників одного типу. На 26 наконечниках з косими хрестами останні доповнені гравірованими мітками у вигляді, спрямованого ліворуч, кута. Хоча гравіровані позначки характерні переважно для більш раннього періоду, застосовувалися вони й у V—IV ст. до н. е. Існує думка, що рельєфні позначки є мітками ливарника, а гравіровані — власника⁵.

Кістяні наконечники, 204 з яких походять з Центральної і 9 — зі Східної могили, круглі у перетині, куленодібної форми. Нижній край 58 таких наконечників зрізано рівно, у трьох комплектах у 155 випадках наконечники мали внизу шили, утворені трикутними вирізами.

Разом з більшістю усіх наконечників виявлено залишки дерев'яних дрвків, а у двох наборах — № 6 і 9 з Центральної могили, дрвки довжиною близько 40 см збереглися повністю. На думку наукового співробітника Інституту археології НАН України М. С. Сергєєвої, для виготовлення дрвків було використано дозрілу деревину берези (66% від загальної кількості досліджених екземплярів), граба (11,3%), липи (8,1%), тополі (1,6%) та невизначених листяних порід (13%). Дрвки стріл сагайдачних комплектів № 7 і 9 з Центральної могили було пофарбовано у яскраво-червоний колір.

ники з голівкою трикутної або склепистої форми, втулкою, що виступає, та виїмками-ложками. Останні мають прямокутну форму або вигляд двох поздовжніх вузьких заглибин. Складається враження, що для відливання таких наконечників було використано лише дві ливарні форми, а індивідуальні особливості наконечників обумовлені їх подальшою обробкою. Інші 69 тригранних наконечників мають пірамідальну форму та приховану втулку. Решта тригранних наконечників розподіляється ще на п'ять типів, які репрезентовані поодинокими екземплярами. Загалом, у наборах з бронзовими наконечниками тригранні, як правило, численніші. Винятком є лише комплект № 7, який складався з 15 кістяних, 18 тригранних та 50 трилопатевих наконечників.

Більшість (189 екз.) трилопатевих наконечників мають голівку склепистої форми із втулкою, що виступає, та лопатями, які не досягають краю втулки.

Залізні ножі з кістяними ру-
ків'ями (33 екз.). Більш-менш віро-
гідним є бойове призначення ножа,
знайденого у схованні № 2 Східної
могили разом з іншими предметами
озброєння, зокрема стрілами. До ре-
чі, поєднання у одному сагайдачно-
му наборі стріл та 1—2 ножів у скіф-
ських стенових пам'ятках зафіксо-
вано неодноразово. Ніж має цілком
звичайне для IV ст. до н. е. восьми-
гранне у перетині руків'я довжиною
11,5 см і фрагментований клинок з
«горбатою» спинкою. Щодо інших
екземплярів, застосування яких не
визначено, то ми віднесли їх до кате-
горії зброї умовно.

Списи виявлено в двох могилах.
У Східній їх було не менше двох. Від
першого зберігся залізний наконеч-
ник довжиною 38 см з вузьким пером
листоподібної форми та короткою
втулкою, від другого — лише части-
на втулки довжиною 9,1 см з потов-
щенням-валиком по нижньому краю.
Крім того, у заповненні камери та у
схованні № 2 знайдено два цилін-
дричні залізні втоки довжиною 7,4,
7,6 та діаметром відповідно 1,5 і
1,6 см.

У Центральній могилі крім одно-
го цілого та одного фрагментованого
наконечників списів з грабіжниць-
кого ходу, ще 11 списів, зв'язаних у
пучок, було підвішано на східній
стінці камери за допомогою залізних
гаків. На верхню їх частину було
одягнуто чохол з тканини, відбитки
якої збереглися на деяких наконеч-
никах. Один з наконечників, до того
ж, закривав дерев'яний футляр із за-
лізним окуттям. Такі футляри на те-
риторії Північного Причорномор'я
зустрічаються рідко, проте вони до-
сить поширені у похованнях скіф-
ського часу на територіях Трансиль-
ванії та Болгарії⁶.

Таким чином, у Центральній мо-
гилі було щонайменше 13 списів. Це
не характерно для скіфських похо-
вань, де їх кількість рідко перевищує
2—3 екземпляри. Крім Бердянського кургану, певними винятками є Гайманова
Могила (8 списів), к. № 1 поблизу с. Волковці, к. № 2 групи Частих курганів,
к. № 4 поблизу с. Львінка (по 9 списів), а також Краснокутський курган, де, за
підрахунком втоків, було 18 списів⁷.

Наконечники, зв'язаних разом списів, гостролистої форми (рис. 3); більшість
мають вузьке перо довжиною 43—46 см. Ще два наконечники з трикутними ма-
сивними перами належать до групи так званих північнокавказьких. На території
Надчорноморщини останні з'являються у V ст. до н. е. (курган № 1 поблизу
с. Яснозор'є)⁸, але трапляються і в пам'ятках кінця V та IV ст. до н. е. Наприклад,

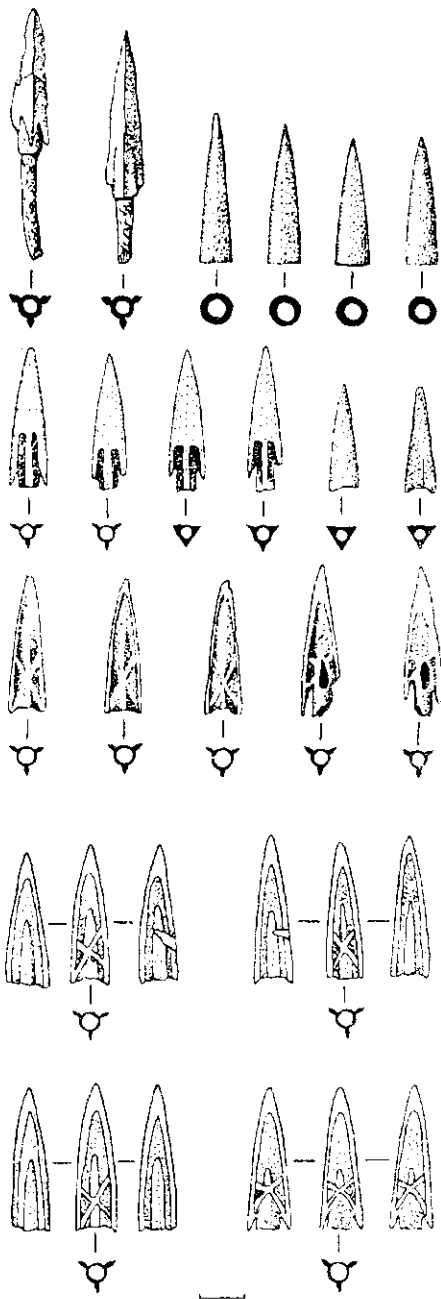

Рис. 2. Наконечники стріл з Центральної мо-
гили. Сагайдачний набір № 3.

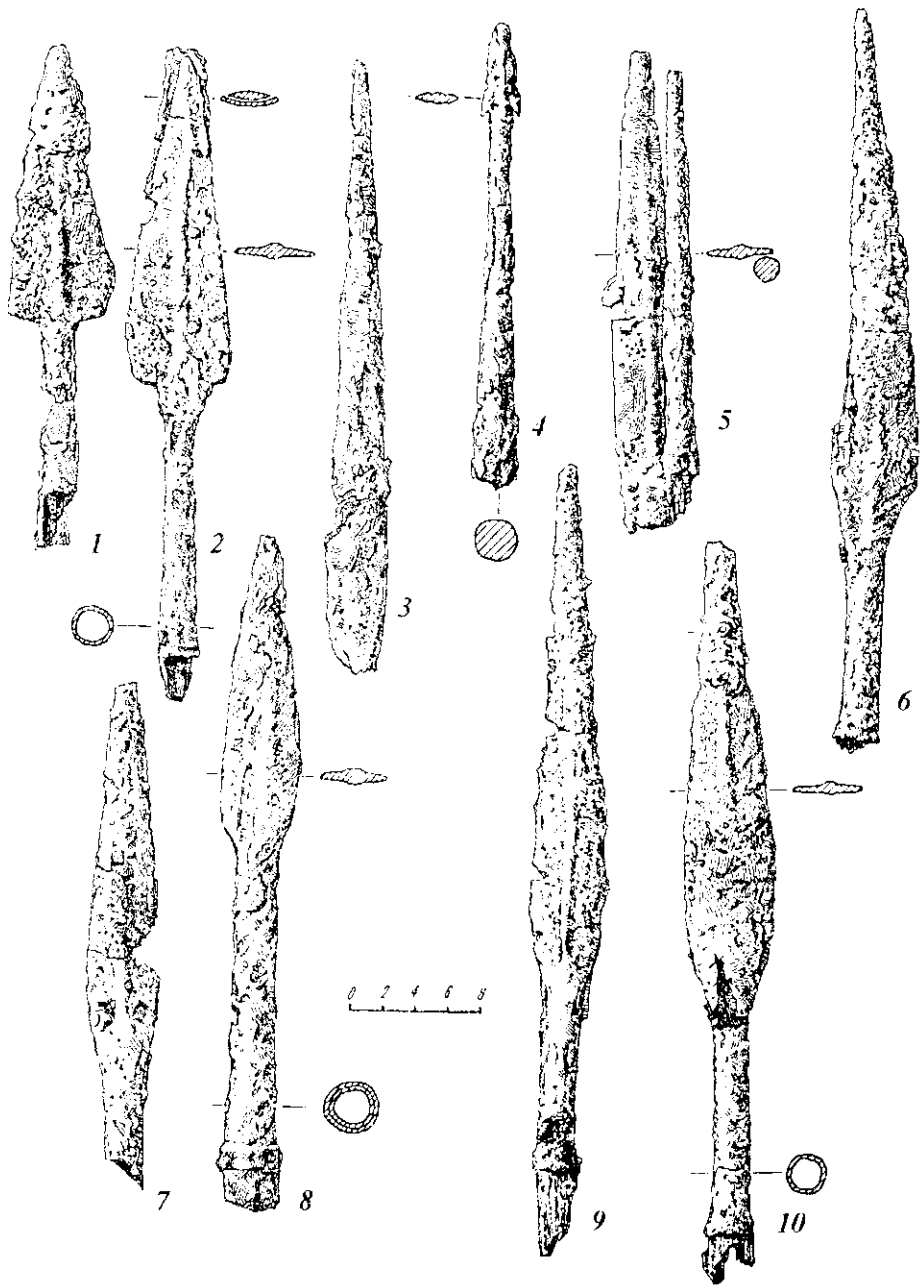

Рис. 3. Наконечники списів (1—3, 5—10) та дротика (4).

такі наконечники виявлено в курганах відповідного часу Актаського могильника та групи Бранне поле на Керченському півострові⁹.

Рагиша списів, як свідчать відбитки, що збереглися на стінах камери, були пофарбовані у червоний колір. Цей звичай (досить характерний для древків скіфських стріл) щодо списів у Бердянському кургані було зафіксовано вперше.

Деякі рагиша бердянських списів мали втоки (знайдено 9) циліндричної форми, довжиною 6,5—8,8 см, діаметром — 1,5—2 см. Виходячи з розташування наконечників та втоків, довжина бердянських списів становила приблизно 170 см.

Дротики (2 екз.) були зв'язані в один пучок разом зі списами. Наконечник першого довжиною 33 см зберігся повністю, другий — у фрагментах. Перший

наконечник мав перо жалонодібною формою довжиною 6 см з однаковими шипами (рис. 3, 4). Обидва наконечники характерні за своїми ознаками для скіфської культури IV ст. до н. е. Здебільшого у пам'ятках цього часу дротики присутні разом зі списами, значно поступаючись за кількістю останнім.

Мечі було підв'язано до бойових поясів, які висіли на залізних гаках, вбитих до торцевої стіни камери Центральної могили. Попри усі відмінності у деталях, обидва мечі одного, характерного для кінця V—IV ст. до н. е.¹⁰ типу: з подібним до овалу навершям, псевдотрикутним перехрестям та клинком трикутної форми (рис. 4).

Навершя довшого (61 см) меча, виконане у вигляді короткої дуги з опущеними донизу кінцями, для Північного Причорномор'я незвичне. Мечі з подібними до нашого навершьями, наприклад, з могильника IV ст. до н. е. поблизу с. Миколаївки, були виокремлені Г. І. Мелуковою у окремий тип¹¹.

Руків'я коротшого (43,3 см) меча щільно обтягнуте золотою фольгою, яка на 3 см закриває також і клинок, унаслідок чого тут утворюється своєрідний манжет

з поздовжнім ребром посередині. Таке оздоблення характерне для парадних мечів кінця V—IV ст. до н. е. і, зокрема, відоме за знахідками з курганів Солоха, Товста Могила, Чортомлик тощо¹². Проте на руків'ї нашого екземпляра, на відміну від інших, відсутній звичний рельєфний орнамент, тоді як саме руків'я є ажурним. Такі прорізні руків'я, за нашими даними, мають ще сім мечів скіфського типу — з курганів поблизу сіл Горняцьке та Велика Знам'янка¹³, а також випадково знайдені на Полтавщині (3 екз.), Київщині та Львівщині¹⁴.

Обидва мечі з Бердяньського кургану споряджені дерев'яними піхвами, про що свідчать залишки просякнутої окисом деревини на їх клинках. Зафіксувати форму та розмір піхов, на жаль, не було можливості.

Клевіці — чотири залізних та один біметалічний, знову ж таки було підвішано на залізному гаку, вбитому цього разу до східної стіни камери Центральної могили.

Залізні клевіці одного типу — з трох вигнутим тильним боком, круглим або овальним отвором у середній частині, яка розширюється, прямокутним у перетині обухом довжиною 5—7 см та довгим клинком, також прямокутним у перетині (рис. 5). Прямих аналогій описаним вище клевіцям (до речі, клевіці взагалі рідко зустрічаються у скіфських курганах), ми не знаємо. Більш-менш подібні до них знахідки з І Завадської Могили та одного з курганів поблизу с. Червоний Поділ, які відносяться до V—IV ст. до н. е.¹⁵.

Унікальному біметалічному клевіцю притаманна неабияка витонченість: довгий і тонкий чотиригранний клинок дещо вигнуто, а прямий обухок вінчає бронзова обойма, верхня частина якої оформлена у вигляді невеличкої голови людини (рис. 6). За формою він подібний до клевіця з кургану № 1 поблизу

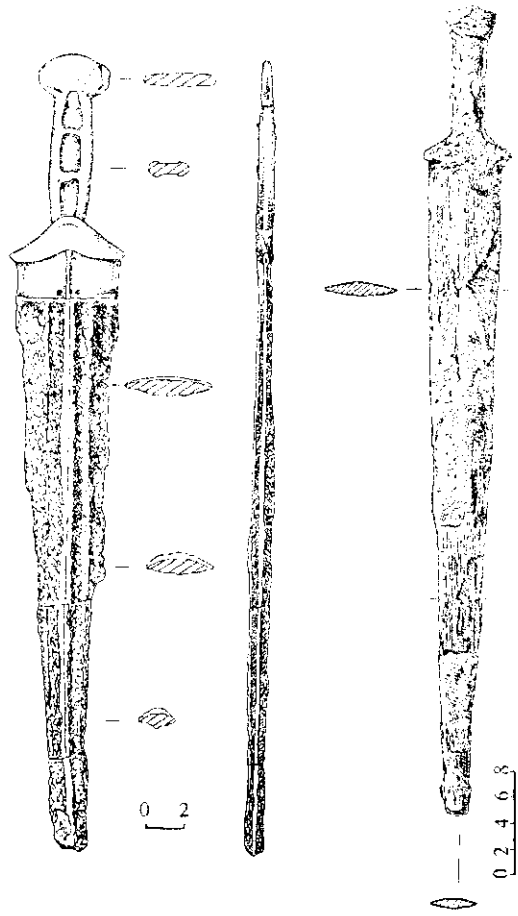

Рис. 4. Мечі з Бердяньського кургану.

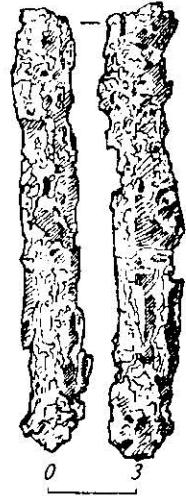
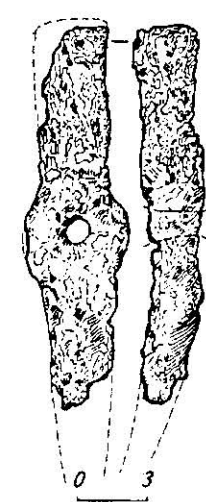

Рис. 6. Біметалічний клевець.

Рис. 5. Залізні клевці.

с. Волковці¹⁶ і деяких чеканів того ж часу з Центральної Азії¹⁷. Щодо антропоморфних образів, які взагалі нехарактерні для скіфського мистецтва, то для бердянської знахідки за способом моделювання обличчя певні аналогії становлять такі віддалені географічно, проте близькі їй за часом, зображення ликів на кельтських мечях з антропоморфними руків'ями, зокрема екземпляри з Швейцарії¹⁸, а також на поширених у V ст. до н. е. на території Західної Європи «лицьових» фібулах¹⁹, фракійській металевій посудині з Рогозена²⁰, та деяких культових антропоморфних статуетках Північного Кавказу (наприклад двох бронзових фігурок чоловіків, що датуються V ст. до н. е., з Дагестану)²¹. Не має сумніву, що й бердянський клевець мав певне сакральне навантаження та був символом влади — своєрідним

скипетром. Не випадково, на срібному кубку з Частих курганів зображено головного героя, на думку Д. С. Раєвського, — першопредка скіфів — Геракла²², який спирається саме на бойову сокиру.

Подібні скипетри знайдено й в інших скіфських похованнях. Згадаємо у цьому зв'язку парадну сокиру з Келермеса, а також цілу серію невеликих бронзових сокирок або клевців, які В. А. Іллінська визначила як знаки скіфських воєначальників — можливо тих «скипетроносців», які згадувались у декреті на честь Протогена²³. На території Степу — це бронзовий зооморфний чекан з Кічкаського могильника та подібний до нього із зібрання П. О. Бурачкова, а також бронзова сокирка з кургану поблизу с. Львово²⁴. Цікаво, що усі ці речі нерівноцінні і можливо відображають дійсну ієрархію у соціальному стані їх власників. У такому випадку бердянський клевець ніби займає проміжну позицію між келермескою сокирою та бронзовими виробами.

Прашові камені. У заповненні та на долівці камери Східної могили було знайдено 13 оброблених каменів округлої форми діаметром 2,8—4,3 см. Подібні вироби досить часто зустрічаються у скіфських похованнях різного часу — від VII до III ст. до н. е. Щонайбільше їх кількість дорівнює 1—5 екземплярам, а самий численний набір (75 екземплярів) було виявлено в кургані поблизу с. Червоий Поділ²⁵.

Щодо призначення таких каменів із скіфських поховань єдиної думки серед фахівців немає. Крім твердження, що вони є зброєю, існують думки про використання таких каменів під час ритуалів, пов'язаних з вогнем або навіть для приготування їжі. Останні припущення мабуть слухні у тих випадках, коли камені обпалені. Оскільки вироби з Бердянського кургану не мають слідів вогню,

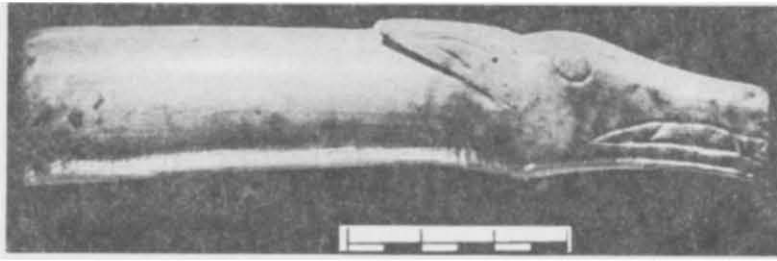

Рис. 7. Кістяна прикраса нагайки.

то ми схилиємось до загальноприйнятого висновку та розглядаємо їх нарівні з іншими категоріями зброї.

Нагайка. Серед нечисленного інвентаря Південної могили збереглася унікальна річ, виготовлена з трубчастої кістки тварини. Знахідка являє собою кістяну рурку, один край якої рівно обрізано, а другий оформлено у вигляді рельєфного зображення голови вовка (рис. 7). На морді хижака з прищупленими вухами вигравіровано деталі — круглі очі, ощерену пащу та гострі зуби. З огляду на ряд аналогій, цю річ згодом удалося визначити як прикрасу пужална нагайки²⁶.

Нагайки були одним з обов'язкових атрибутів скіфського воїна і відомі нам за зображеннями на скіфських антропоморфних статуях (стела з с. Ольховчик), предметах торевтики (срібний кубок з Частих курганів), та за матеріалами археології²⁷.

У вправних руках нагайка була досить серйозною зброєю. Проте, як свідчать розповідь Геродота [IV, 1—5] про підкорення скіфами нащадків сліпих та дані про військові звичаї кочовиків середньовіччя²⁸, нагайку застосовували у випадках, коли супротивник не був вартий почесного удару мечем або списом. Можливо тому нагайки з, прикрашеними золотими стрічками, пужалнами, які знайдено у поховальних комплексах скіфської аристократії, зокрема Келсермесі, Чортотлику, Товстій Могилі, мали підкреслювати зверхність їх володарів.

Не випадкове й оформлення бердянської знахідки. Як відомо, саме ударом нагайки по носі кочовики під час полювання вбивали вовка. Цей звичай, ще й досі поширений у деяких районах Казахстану, Середньої Азії та Монголії, вірогідно й вплинув на декор пужална бердянської нагайки, який, у свою чергу, мав «підсилити» функціональні можливості цієї речі.

Щодо образу вовка, то у скіфському мистецтві його зображення, чи, вірніше, зображення хижака собачої породи, з'являється на початку V ст. до н. е. під впливом, за припущенням К. Ф. Смирнова²⁹, савроматської культури Поволжя та Приуралля. Цей новий мотив навіть дещо потіснив традиційні образи скіфського мистецтва, зокрема характерні риси віковичного ворога скотарів простежуються навіть в улюблених скіфами композиціях у вигляді хижака, що згорнувся у кільце — згадаємо бронзові бляхи з курганів Кулаковського, № 499 поблизу с. Басівка, № 6 біля с. Ковалівка тощо³⁰. Протомами вовка прикрашена й серія зооморфно оформлених кликів, зокрема знахідки V ст. до н. е. з Макіївки та Пастирського городища³¹, можливо, за іконографічною схемою, найближчі бердянському зображенню. Поширений цей образ і пізніше, про що свідчать прикрашені протомами вовка, кістяна ложка з кургану поблизу с. Грушівка та срібний черпак з Чортотлика³².

Брусок. З Центральної могили походить золотий наконечник у вигляді, прикрашеного сканню та зерню, ковпачка³³, якого було знайдено біля бойового поясу поряд з іншими предметами озброєння. Подібні ковпачки прикрашали бруски, що походять з курганів Куль-Оба, Карагодеуашх, Талаласького тощо³⁴, тому питання про визначення цієї речі не поставало. Проте точиться дискусія про призначення самих брусків, розпочата М. П. Грязновим, який вважав їх амулетами³⁵. Ця думка, на наш погляд, досить слушна, оскільки в деяких випадках, зокрема у Бердянському кургані, самих брусків не було, а були лише металеві ковпачки від них. Це дає можливість припускати, що інколи бруски-амулети виготовлялись з деревини³⁶. Не виключено також, що подібні за формою, але різні за матеріалом бруски мали й різне призначення. Зокрема частина з них можливо

були пробними — так званими лідійськими каменями, які широко використовувалися у давнину для визначення якості золота³⁷.

Захисний обладунок. Його деталі знайдено тільки в Центральній могилі.

Бойові портупейні пояси, до яких було прикріплено сагайдаки, мечі, дерев'яну чашу та брусок, висіли на залізних гаках, вбитих у стіни поховальної камери. Пояси, зібрані з металевих платівок, відрізняються матеріалом та розміром останніх. Найширшим (9,3 см) є пояс із залізних платівок, на кінцях якого розміщено напівовальні платівки з отвором для поворозки. Пояс із бронзових платівок має довжину близько 70 см, але дещо вужчий — 4,6 см, на його сегментоподібної форми кінцях також є отвори. Третій пояс зібрано із секцій залізних і бронзових платівок, які чергувалися. Ширина секцій, відповідно 5 і 3 см, ширина пояса — 4,8 см. Крім бердянського, відомий тільки один бойовий біметалічний пояс, який походить з кургану IV ст. до н. е. поблизу с. Скрівні, що на Київщині³⁸.

Жодний з поясів не мав звичних прямокутних платівок з отворами, до яких кріпилася зброя³⁹. Проте на екземплярі з бронзових платівок було виявлено фрагмент бронзового гачка. Вірогідно, саме до нього й підвішувалася зброя.

Панцир було цілком зруйновано грабіжниками. Від нього збереглися лише окремі платівки, знайдені у грабіжницькому лазі, та кілька фрагментів набору, виявлених на дні поблизу входу до камери. За формою платівки двох типів: з рівними боками та закрутлені знизу. Панцир складався з платівок не менш, як 14 розмірів. Їх довжина 1,7 — 6, ширина — 1— 2 см. Вірогідно, найбільші (6×2 см) платівки, які мали додаткові отвори вздовж одного з довгих боків, було закріплено на пелені панцира, як це було на екземплярах з курганів № 490 поблизу с. Макіївки, Мелітопольського та Крячківського⁴⁰. На жаль, через брак даних детальніше дослідити конструкцію бердянського панцира не має можливості.

Безсумнісно, що до складу напопелі з Бердянського кургану входили також й бронзові поножі. Про це свідчать їх фрагменти у грабіжницькому лазі та окис бронзи на гомілці правої ноги померлого.

Таким чином, розглянутий нами комплекс зброї за своїми характерними ознаками датується другою половиною V—IV ст. до н. е., що цілком відповідає загальній даті Бердянського кургану, яка визначається як перша чверть IV ст. до н. е. Надзвичайно велика кількість сагайдачних наборів, списів та клевиц врізчає дане поховання скіфського аристократа поміж інших скіфських могил. Проте у даному комплексі відсутні коштовні зразки парадної зброї, які характерні для вірогідних курганів володарів Скіфії, зокрема майже одночасової з Бердянським курганом Солохи. Сподіваємось, що вивчення інших категорій поховального інвентаря Бердянського кургану дозволить уточнити ранг похованого тут представника прошарку скіфських можновладців.

Примітки

¹ *Чередниченко Н. Н., Физалко Е. Е.* Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА.— 1988.— № 2; *Болтрик Ю. В., Физалко Е. Е., Чередниченко Н. Н.* Бердянский курган // РА.— 1994.— № 3; *Чередниченко М. М., Мурзин В. Ю.* Основные результаты исследования Бердянского кургана // Археология.— 1996.— № 1; *Физалко Е. Е.* Оружие Бердянского кургана // Тез. докл. конф. «Киммерийцы и скифы». — Кировоград, 1987.— Ч. II; *Мурзин В. Ю., Чередниченко Н. Н.* Об итогах исследования Бердянского кургана // Тез. докл. конф. «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья». — Запорожье, 1994.

² *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов // САИ.— 1964.— Д 1—4.— С. 33; *Черненко Е. В.* Скифские лучники.— К., 1981.— С. 69.

³ *Черненко Е. В.* Указ. соч.— С. 128.

⁴ *Плещивенко А. Г.* Скифский курган у Белозерского лимана // Курганы Степной Скифии.— К., 1991.— С. 60; *Алексеев А. Ю.* О наконечниках стрел из Чертомлыкского кургана // АСГЭ.— 1983.— Вып. 24.— С. 75; *Шилов В. П.* Золотой клад скифского кургана // Археологическое раскопки на Дону.— Ростов-на-Дону, 1962.— С. 68.

⁵ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. (Скифский царский курган IV в. до н. э.).— К., 1991.— С. 96.

⁶ *Мелюкова А. И.* Указ. соч.— С. 43.

⁷ *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // *Археологія*.— 1971.— № 1; *Мелюкова А. И.* Указ. соч.— С. 35; *Плешивенко А. Г.* Указ. соч.— С. 60; *Мелюкова А. И.* Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 96.

⁸ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион).— К., 1989.— Рис. 25.

⁹ *Бессонова С. С., Скорый С. А.* Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // *СА*.— 1986.— № 4; *Яковенко С. В.* Скифы Східного Криму в V—III ст. до н. е.— К., 1974.— С. 97, Рис. 39.

¹⁰ *Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могилы // *Скифский мир*.— К., 1975.— С. 163.

¹¹ *Мелюкова А. И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевки.— М., 1975.— С. 177.— Рис. 56, 7, 8.

¹² *Манцевич А. П.* Курган Солоха.— Л., 1987.— С. 68—69, кат. 48; *Мозолевський Б. М.* Товста Могила.— К., 1979.— С. 70, рис. 52—54; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— Кат. 184—187, 191.

¹³ *Філатов О. П., Черненко Г. В.* Скифський курган на Ворошиловоградщині // *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*— К., 1972.— Вип. 4.— С. 122; *Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Жигулина Л. Н. и др.* Отчет о раскопках Белозерского отряда Запорожской экспедиции в 1979 г. // *НА ІА НАНУ*.— № 1979/4а.

¹⁴ *Мелюкова А. И.* Вооружение скифов.— С. 51; *Ковпаненко Г. Т., Левченко Б. М.* Скифський меч з с. Медвін // *Археологія*.— 1977.— № 23; *Косиков В. А., Павлик А. А.* Скифские мечи из коллекции Львовского исторического музея // *Донецкий археологический сборник*.— 1992.— № 2.— С. 115.

¹⁵ *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // *Скифия и Кавказ*.— К., 1980.— Рис. 43, 5; *Полин С. В.* Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине // *Вооружение скифов и сарматов*.— К., 1984.— С. 112.

¹⁶ *Ильинская В. А.* Скифы Днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— Табл. XVIII, 6.

¹⁷ *Горелик М. В.* Оружие древнего Востока.— М., 1993.— Табл. XXVIII, 108, 110, 111.

¹⁸ *Zeller K.* Kriegswesen und Bewaffnung // *Die Kelten in Mitteleuropa. Kultur — Kunst — Wirtschaft*.— Salzburg, 1980.— Abb. 5.

¹⁹ *Монгайт А. А.* Археология Западной Европы.— М., 1974.— С. 231, 235.

²⁰ Фракийский клад из Рогозена.— София, 1986.— Кат. 154.

²¹ *Даманский Я. В.* Древняя художественная бронза Кавказа в собрании Государственного Эрмитажа.— М., 1984.— № 187, 188.

²² *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сакских племен.— М., 1977.— С. 30—34.

²³ *Ильинская В. А.* Указ. соч.— С. 155—157.

²⁴ *Добровольський А.* Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 // *Зб. Дніпропетр. іст.-арх. музею*.— 1929.— 1.- С. 80—82; *Ильинская В. А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин.— К., 1975.— С. 156; *Кубышев А. И., Николова А. В., Полин С. В.* Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // *Древности Степной Скифии*.— К., 1982.— Рис. 11.

²⁵ *Полин С. В.* Указ. соч.— С. 112.

²⁶ *Фиалко Е. Е.* Нагайка из Бердянского кургана // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Т. IV.— Запорожье.— 1993; *Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Чередниченко Н. Н.* Указ. соч.— С. 149.

²⁷ *Ильинская В. А.* Скифы...— С. 93; *Черненко Е. В.* Оружие из Толстой Могилы // Скифский мир.— К., 1975.— С. 170-171; *Мозолевский Б. Н.* Товста Могила.— С. 179.

²⁸ *Литец Р. С.* Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе.— М., 1984.— С. 81.

²⁹ *Смирнов К. Ф.* Савроматы.— М., 1964.— С. 223, сл.

³⁰ *Ильинская В. А.* Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве // СА.— 1971.— № 2.— С. 83—84.— Рис. 10; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А.* Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге.— К., 1978.— Рис. 36, 16.

³¹ *Яковенко Э. В.* Клыки с зооморфными изображениями // СА.— 1969.— № 4.— Рис. 1, 6-7.

³² *Смирнов К. Ф.* Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии.— М., 1984.— С. 62.— Рис. 25, 1; *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— Кат. 93.

³³ *Чередниченко М. М., Мурзин В. Ю.* Вказ. праця.— Рис. 10.

³⁴ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— С. 107.

³⁵ *Грязнов М. П.* Про так называемые оселки скифо-сарматского времени // Исследования по археологии СССР.— Л., 1961.— С. 162.

³⁶ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Указ. соч.— С. 108.

³⁷ *Уильмс Д., Огден Д.* Ювелирное искусство классической эпохи V—IV вв. до н. э.— СПб., 1995.— С. 142.

³⁸ *Мозолевский Б. Н.* Скифский курган у с. Ерковы на Киевщине // Скифский мир.— К., 1975.— С. 213.

³⁹ *Черненко Е. В.* Скифский доспех.— К., 1968.— С. 61.

⁴⁰ Там же.— С. 33.

В.Ю.Мурзин, Е.Е.Фиалко

ОРУЖИЕ ИЗ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

В статье рассматривается комплекс предметов вооружения из Бердянского кургана первой четверти IV в. до н. э., где был погребен представитель высшей скифской аристократии и сопровождающие его лица. Несомненной особенностью комплекса является большое количество колчаных наборов, копий и клевцов, что выделяет этот курган среди других скифских погребений. Однако отсутствие в нем драгоценных образцов парадного оружия, характерных для курганов верховных владык Скифии, вероятно не позволяет считать Бердянский курган в прямом смысле царским.

V.Yu.Mursin and E.E.Fialko

WEAPONS FROM BERDIANSK BARROW

The paper presents the complex of weapons from Berdiansk barrow attributed to the first quarter of 4th century BC (where a representative of Scythian aristocracy was buried accompanied by other persons). Undoubtedly, a lot of quiver compositions, spearheads and battle-axes is a peculiarity of this complex that distinguishes this barrow among other Scythian burial mounds. But a lack of precious samples of parade weapons typical for the barrows of Scythian rulers gives no way to regard Berdiansk barrow as a true tsar's barrow.

Одержано 23.09.97.